

Barnkonventionens föregångare

Anteckningar om den polske barnläkaren och pedagogen Janusz Korczak

Sven G Hartman

The Polish paediatrician and educationalist Janusz Korczak (Henryk Goldszmit 1878-1942) is one of the great names in the progressive wave in the decades around the First World War. International interest in Korczak is focusing on his many-sided work as an author, physician, educationalist and advocate of children's rights. He was also one of the martyrs of the Holocaust. His work is one of the inspirations of the UN Convention on the Rights of Children. This paper focuses on different professional dimensions of educational work as described by Korczak: practice, basic values and educational science. It also deals with Korczak as a typical representative of modernity in medicine and education. Zygmunt Bauman's view on modernity and Holocaust is applied on Korczak's work. You can find similarities between Korczak and the Nazi doctors, for instance. But there is also a crucial difference connected to the moral dimensions of professional work. Respect for humanity and respect for children is a fundamental principal in the writings of Korczak. His thoughts about children's right to respect are original and still worth reading.

De senaste årens utspel om skolans värdegrund har alltför ofta förblivit svävande över horisonten utan att någonsin landa i den pedagogiska vardagen. Med tiden har det dock vuxit fram allvarligt menade försök att skapa både en praktisk och en teoretisk förankring för det myckna talet om grundläggande värden. Jag har fäst mig vid tre av varandra oberoende inslag som återkommit i debatten. Det är Barnkommitténs huvudbetänkande *Barnets bästa i främsta rummet* (SOU 1997: 116) som ägnas åt förverkligandet av FN:s barnkonvention, Demokratiutredningen, samt projektet "Levande historia" som ägnas åt studier av Förintelsen. Vid första anblicken kan dessa tre referenspunkter tyckas ha tämligen litet med varandra att göra. I denna artikel ska jag försöka visa hur dessa tre linjer sammanstrålar i en relativt okänd person i den pedagogiska idéhistorien.

Den polske pedagogen och läkaren Henryk Goldszmit (1878–1942) var mest känd under sin författarpseudonym *Janusz Korczak*. Han har av eftervärlden mest blivit ihågkommen som en av Förintelsens offer, en man som trots att han blev erbjuden fri lejd ut ur det judiska gettot i Warszawa, valde att följa den stora barngrupp han hade ansvaret för in i Treblinkas utrotningsläger. För detta omnämns han i många olika sammanhang: UNESCO gjorde 1978 till ett internationellt Korczakår, påven uttalade några år senare att Korczak är en symbol för religion och moral i dagens värld. På den vägen är det, priser instiftas och konferenser går av stapeln för att manifesteras Korczaks minne. Korczakföreningar finns i ett tjugotal länder och det finns en internationell organisation med säte i Warszawa. Han omnämns också i den internationellt uppmärksammade svenska informationsskriften om Förintelsen *Om detta må ni berätta* (Bruchfeld & Levine 1999, s 36). Där kan man läsa följande:

Massdeportationerna från Warszawagettot till Treblinka inleddes den 23 juli 1942.... Den 5 eller 6 augusti deporterades läkaren och pedagogen Janusz Korczak och 200 föräldralösa barn från hans barnhem i gettot till Treblinka. Korczak avslög erbjudanden om att rädda sig själv över till den "ariska" sidan. Korczak gick i spetsen för kolonnen, med ett barn i famnen och ett i handen genom hela gettot till Umschlagplatz.

Så framstår han för historien som en näst intill arketypisk gestalt, en humanitetens lidande tjänare, som gav sitt liv för de små. Den upphöjda bilden av Korczak tenderar att skymma de idéer han arbetade för. En närmare bekantskap med Korczak visar emellertid att han inte bara kan tillföra en fördjupad förståelse av Barnkonventionen, utan även av några pedagogiska demokrati-frågor och av Förintelsen.

FN:s barnkonvention föregicks av ett långdraget internationellt utvecklings- och förankringsarbete. Initiativet till det hela kom från det då kommunistiska Polen. Möjligen kan man tolka det som ett utslag av landets strävan att bryta sin politiska isolering och nå ut utanför kommunistblocket. Men jag tror att man också kan se det som ett utslag av östeuropeisk tradition.

I östeuropeisk pedagogik finns det traditionellt en stark betoning av relationen mellan lärare och barn, en spänningsfylld och kravfylld relation, men med en betydande emotionell värme. Bronfenbrenner iakttog på 1970-talet i det Sovjetiska skolväsendet det han kallade en "pedagogisk moderlighet" i förening med tydliga krav på ordning och disciplin, något som han inte kände igen från den västliga världen (Bronfenbrenner 1970). Kanske skulle man också kunna hävda att man hos den sovjetiske normalpedagogen Makarenko finner en kollektivinriktad kommandovariant av denna tradition. Hos Korc-

zak finner man i så fall en humanistisk och barncentrerad form av traditionen. Jag tror under alla omständigheter att det finns en intressant mentalitetskillnad mellan öst och väst när det gäller sättet att se på barnet i pedagogiska sammanhang. Detta kan möjligen förklara att Korczak är relativt litet känd i engelskspråkiga länder. Hur som helst kan denna östeuropeiska tradition ha bidragit till att initiativet till FN:s barnkonvention kom just från Polen.

Dessutom var det ju så att det hade funnit ett slags urkonvention före barnkonventionen. I *Genèvedeklarationen* från 1924 hade man också försökt hitta fram till några enkla riktlinjer för barnens grundläggande rättigheter (Barthley 1998). En av männen bakom denna konvention var just Janusz Korczak. Låt oss säga att det ger oss rätt att kalla honom för skyddspatron för våra dagars barnkonvention eller åtminstone en föregångare i arbetet för barns rättigheter. Detta kan också ha spelat en viss roll för Polens agerande för barnkonventionen.

I Genèvedeklarationen slog man fast alla barns rätt till en rimlig uppväxt med tillgång till mat, husrum och omvårdnad och rätt till fostran och skydd mot exploatering. Detta kan också ses som en utgångspunkt för Korczaks egen pedagogiska gärning. Där stod barnens rätt i centrum.

Läkare och pedagog i tjänst hos det moderna projektet

Arbetet för barnen genomsyrade hela Korczaks liv. I likhet med många andra läkare i samtiden såg han barnhälsovården, pedagogiska reformer och en förbättrad samhällshygien som omistliga instrument för byggandet av ett bättre samhälle. I ett brev till en av sina f d elever skrev han :”Vi kan inte låta världen vara som den är”. Vi är skyldiga att göra världen till en bättre plats än vad den var när vi föddes.

Korczaks biografi visar att han försökte leva efter denna maxim; som patriot i politiskt oroliga Polen; som författare till skönlitteratur och populärvetenskapliga skrifter; som barnläkare och pedagog. Man kan också se hans gärning som ett fredsprojekt. Han tjänstgjorde som läkare under flera krig. Han hade på nära håll sett att det var barnen som for mest illa i ofredstider. För att ge historien en gynnsammare inriktning ville han börja med barnen, morgondagens vuxna, och det var till de utsatta och föräldralösa barnen han vände sig. Så blev han institutionspedagog och arbetade med den pedagogiska ledningen för barnhem i Warszawa.

Strävan att förbättra världen och att använda all mänsklig förmåga inom vetenskap, konst och teknik i denna strävan är ett av kännetecknen för det man brukar kalla det moderna projektet. Samhällsreformer grundade på so-

cial ingenjörskonst genomfördes av män i vita rockar som tog över makt och inflytande när väl svartrockarna fått göra sin sorti.

Visst kan man kalla Korczak för en social ingenjör. Men då vill jag för egen del ta avstånd från den nedlåtande konnotation som ofta följt med detta begrepp. Han visste vad det innebar att ligga under granatbeskjutning, att som läkare bekämpa koleraepidemier och tuberkulos, att stävja upprorsten-denser i stora barngrupper, att få lek och arbete att fungera på en institution, att trösta de mörkrädda. I större delen av sin professionella gärning levde Korczak under omedelbart handlingstvång. Detta menar jag utgör bakgrun-den till hans verk i lika hög grad som de socialmedicinska teorierna i samti-den. Vill man kalla detta för social ingenjörskonst må det vara hänt, men i så fall får man skilja mellan socialarkitekternas svala ritkontor och vardags-praktikens tunga byggnadsarbete.

Korczak inspirerades tidigt av Ellen Keys *Barnets århundrade* och han tillägnade sig sedan hela repertoaren som stod läkare och pedagoger till buds under 1900-talets första hälft (Hartman 1994). Några veckor innan han själv likviderades tillsammans med de övriga på barnhemmet beskrev han sig själv med följande ord: ”Jag anser mig vara sakkunnig när det gäller medicin, pe-dagogik, eugenik och politik”. En del av detta professionella kunnande hade han inhämtat under en studieperiod i Tyskland. Och han befann sig i Berlin när den stora hygienkonferensen gick av stapeln 1907 med 2.500 deltagare från många länder (Graubner 1982). När man vid den tiden talade om hygien var det inte bara fråga om tvål och vatten, ljus och luft, smittskydd och av-loppssystem utan också om – arvshygien.

Det märkliga är alltså att de läkare som bidrog till att effektuera Förintelsen i flera avseenden hade en liknande teoretisk och medicinsk underbyggnad som Korczak själv och andra socialt och politiskt medvetna läkare. I ett visst avseende fanns det alltså ett släktskap mellan Korczak och den personal som stod bakom avrättningarna i förintelselägren. Man kan förmoda att det var läkarkolleger som skötte selektionen när Korczak anlände till Treblinka med sin personal och alla barnen. Vid detta läger var det till och med en läkare som, mot vanligheten, var lägerkommendant (Lifton 1986).

Korczaks ”system”

På internationella Korczakkonferenser brukar man ofta i högtidliga ordalag tala om det önskvärda i att återskapa ”Korczaks system” så att det på nytt skulle kunna verka i pedagogiskt arbete bland barn och ungdom. Detta byg-ger enligt min uppfattning på en missuppfattning av arvet efter Korczak. Han utvecklade aldrig något eget system i den mening som vi kan finna det hos

exempelvis Maria Montessori eller i Waldorfftraditionen. De metodiska grepp och de idéer som han beskriver i sitt pedagogiska huvudarbete *Hur man älskar ett barn* utgör knappast ett system. Vissa av metoderna slutade han själv att använda när han såg att de inte längre fungerade i barngruppen. Barngruppernas och personalens sammansättning förändrades ständigt, då behövdes också arbetssättet ändras.

Många av de metoder som utarbetades av Korczak åren före och efter första världskriget ter sig i dag som självklarheter i varje pedagogisk miljö. Men det är tydligt att *anslagstavlan*, *bokhyllan* med böcker av flera olika slag barnböcker såväl som uppslagsböcker, *brevlådan* för meddelanden till personalen från barnen och en liten *tidning* som skrevs av barnen själva då ansågs som anmärkningsvärda inslag i ett barnhem. En *butik* som sköttes av barnen var också något Korczak prövade, i likhet med många andra progressiva pedagoger. Inom den lilla institutionens ram eftersträvade man att efterlikna det stora samhället. Men här gick Korczak kanske längre än många andra. *Borststället* eller städsåpet intog hedersplatsen i entrén. Därigenom ville man markera att man hade en konsekvent arbetsdelning som gick ut på att alla deltog i de dagliga sysslorna och hushållsbestyren, såväl barnen som pedagogerna och den övriga personalen. Personalen från köket och vaktmästeriet deltog i hemmens pedagogiska överläggningar. Det skulle inte finnas några fina jobb och inget skitgöra på de barnhem som Korczak ledde. En av de sista texter han överhuvudtaget skrev hade rubriken ”Varför jag dukar av i matsalen” och handlade om vilken pedagogisk poäng han såg med arbetsdelningen, trots att han visste att barnen kanske hade föredragit att han gjorde något annat, eftersom han var så fumlig och närsynt.

De mest uppmärksammade arbetsformerna var kanske *kamratdomstolen* och *barnparlamentet*. Här prövades självstyre både när det gällde disciplin- och ordningsfrågor på hemmen och när det gällde ledningen av verksamheten. Domstolen fungerade så att varje barn kunde stämma den eller de som hade betett sig hotfullt eller översittaraktigt, som misskött sina sysslor, som hade spelat falskt när man spelade om kastanjer, som lånat saker utan lov eller som hade brutit mot andra regler. Så blev man dömd enligt en lagbok, som innehöll många paragrafer och där de första hundra paragraferna var förlåtelseparagrafer. Också personalen kunde stämmas inför domstolen. Korczak själv skriver t ex hur han blev stämd fem gånger under ett halvår. Riktigt komplicerat blev det när barnen kom hem till barnhemmet från skolan och ville stämma någon lärare för att ha betett sig illa mot någon elev. Då ställdes två pedagogiska system mot varandra, där det ena respekterade barns rätt, men inte det andra.

Av särskilt intresse i detta sammanhang är att Korczak i sitt pedagogiska huvudarbete skriver att han ägnar särskilt stort utrymme åt kamratdomstolen

... i övertygelsen att domstolen kan bidra till barnets jämställdhet, bereda vägen för en konstitution, tvinga fram en deklaration om barnets rättigheter. Barnen har rätt till att man seriöst behandlar deras problem, att man rättvist tänker igenom dem. Fram till nu har allting berott på pedagogens välvilja, goda eller dåliga humör. Barnets har inte haft rätt att protestera. Denna despotism måste få ett slut (Korczak 1918/1992, s 156).

Korczaks tanke tycks ha varit att frågan om barns rätt i grund och botten kunde förstås som en grundläggande demokratisk fråga. Jag menar att det finns några bärande idéer bakom dessa metodiska grepp i "Korczaks system". Det första är betoningen av kommunikationen, samtalet mellan barnen och mellan barn och vuxna. En ömsesidig respekt går inte att upprätthålla utan att också barnen har rätt att komma till tals. Det är ingen tillfällighet att Korczak hörde till pionjären i fråga om barnböcker, barntidningar (skrivna av och för barn), och barnradio.

Allt detta utgör inte någon klart avgränsad pedagogisk metod. Möjligen kan man beteckna Korczaks pedagogik som ett öppet pedagogiskt system i motsats till andra mer slutna traditioner i samtiden (Hartman 1994). Jag tycker att man kan se en klar parallell till hur barnkonventionen i dag betonar barnets tanke- och yttrandefrihet. I särskilt tillfogad kommentar till Genèvekonventionens utformning skrev Korczak för övrigt:

... barnens främsta och oantastliga rättighet är rätten att uttrycka sina tankar, att aktivt delta i bedömningar och domslut som gäller dem själva. När vi mognar till att känna respekt och förtroende för barnen, när de fått förtroende för oss vuxna och själva framför vad de tycker om sina egna rättigheter – då kommer antalet problem att minska och misstagen bli färre (Korczak 1918/1992, s 43).

En annan bärande princip är tilltron till barns kompetens och barnets rätt till respekt trots sin svaghet. Om Harald Ofstad har rätt när han hävdade att fascismens grundtanke är föraktet för svaghet (Ofstad 1972), då kan man hävda att man hos Korczak finner en antifascistisk grundprincip nämligen *Barnets rätt till respekt*. I en skrift med just den titeln har Korczak (1929/1988) formulerat sina underliggande motiv och reflektioner i anslutning till arbetet med Genève-deklarationen.

Han såg mycket i barnens liv som ingav respekt, och det är det han skriver om i sin lilla bok. I olika avsnitt uppmanar han läsaren att respektera barnet i en rad avseenden: Respektera barnens okunnighet, respektera deras strävan efter kunskap, respektera misslyckanden och tårar! Respektera mysterierna och svängningarna i den möda som växandet innebär, respektera det som är just nu, varje timme och dag!

Han tar alltså avstånd från den underförstådda värderingen att en människa når sitt fulla värde först som vuxen och att barnen därför enbart ses som investeringsobjekt inför en framtid då de som vuxna kan ge anhöriga och samhället i stort full utdelning. Han menar att det i grund och botten endast är barnens brist på erfarenhet som gör att de har svårt att mäta sig med de vuxna. Det förhållandet bestämmer så den vuxnes uppgift och ansvar gentemot barnen: att som mer erfarna i all vänlighet ge råd och vägledning (Korczak 1929/1988).

Modernitetens kännetecken

Den polske sociologen Zygmunt Bauman har provocerat många genom att hävda att Förintelsen inte bör ses som ett tragiskt undantag från den moderna samhällsordningen eller som ett utslag av abnorm bestialitet hos enskilda grupper eller individer. Nej, det är tvärtom så att det är vissa omständigheter i det moderna samhället, vissa tankefigurer i själva moderniteten, som ger utrymme för, eller rent av inbjuder till, den händelseutveckling som fick Förintelsen som sin yttersta konsekvens (Bauman 1989).

När olika upplysningsprojekt och viljan att förbättra världen förenades med vissa sociala mekanismer och värdesystem, då skapades plötsligt förutsättningar för Förintelsen. Eller ska man kanske uttrycka saken så, att världsförbättrarnitet gick snett till följd av frånvaron av vissa grundläggande värden.

I denna ödesdigra utveckling urskiljer Bauman tre speciella sociala egenheter som är allmänt förekommande i det moderna samhället och som gjorde Förintelsen möjlig:

1. *Rollseparation* (separation of roles): Det moderna samhället har byråkrati och teknologi som bärande element, de är också två framträdande drag i hela den apparat som låg bakom Förintelsen. Sociologiskt sett har såväl byråkrati och teknologi en instrumentell, rationell arbetsuppdelning med åtföljande rollseparation som viktiga kännetecken. Bauman citerar Weber:

Precision, snabbhet, entydighet, kännedom om akterna, kontinuitet, diskretion, konsekvens, strikt subordination, minskade friktioner och minskade materiella och personella kostnader – dessa fördelar är stegrade till ett optimum vid en strikt byråkratisk förvaltning... Framförallt erbjuder byråkratiseringen optimala möjligheter för ett genomförande av principen om arbetsuppdelning... (Citerat från Bauman 1989, s 38).

I den moderna organisationen handlar den professionelle ”utan anseende till personen”. I den instrumentella rationalitetens anda framstår också bestialiska handlingar som fullt rimliga och det blir möjligt att samordna ett stort antal moraliska individers handlingar i ett arbete för också omoraliska mål.

Arbetsuppdelningen är tydlig mellan beslutsfattare, administratörer och verkställare. Detta skapar distans mellan grupper; mellan den som är ansvarig för besluten och den som har att genomföra dem, och naturligtvis också distans till den som berörs av de beslutade åtgärderna. Så skapas ett stort avstånd mellan en avsikt och det praktiska utförandet, och avståndet fylls ut av många små handlingsfragment och många små aktörer (Bauman 1989).

Den tydliga uppdelningen mellan rollen som professionell, som medborgare eller förälder gör det möjligt för en person att å yrkets vägnar genomföra handlingar som han eller hon inte skulle kunna acceptera politiskt eller privat. Så blev det också möjligt för personalen i utrotningsslågren att under dagen aktivt ta del i bestialiska avrättningar för att om kvällen spela rollen som ömsint barnafar.

Flera iakttagare har noterat att den rationella uppdelningen av arbetets och livets olika aspekter ingalunda uteslöt en sentimental inställning (Ofstad 1972). Tvärtom var det så att också de värsta nazistkoryféerna var utomordentligt sentimentala, inte minst gentemot barn och djur, förutsatt att de var av den rätta sorten.

Korczak såg tidigt dessa tendenser. Redan på 1920-talet skrev han följande profetiska ord.

Märk väl: det moderna livet formas av ett mäktigt vilddjur, homorapax /rovdjursmänniskan/. Han dikterar livsvillkoren, hans eftergifter för de svaga är en lögn, likaså hans respekt för de gamla, för kvinnans jämställdhet, hans vänlighet gentemot barn, allt är bedrägeri (Korczak 1929/1988, s 74).

2. *Urholkning av moralen* (manipulation of morality) är ett andra kännetecken. Det gällde för de nazistiska krafterna att få bukt med människors spontana motvilja att bete sig omänskligt. Och det lyckades man med genom att ansluta till det moderna systemet och den rådande organisationsideologin där det som framhålls som en dygd att gå emot sin personliga moraliska övertygelse. Också på denna punkt citeras Weber:

Statstjänstemannens heder ligger i hans förmåga att samvetsgrant utföra ordern från högre instans precis som om ordern stämde överens med hans egen övertygelse. Detta gäller även om ordern i hans ögon framstår som felaktig... (Citerat från Bauman 1989, s 47).

Detta är kanske den tankefigur från Förintelsen som blivit mest känd i eftervärlden. Genom Nürnberggrättegångarna och Eichmanprocessen ekade formeln *Befehl ist Befehl*, men Baumans och Webers poäng är att detta framförallt är ett kännetecken på det moderna samhället, inte i första hand den tyska nazismen. Det handlar alltså mycket om moral, brist på moral eller moralförvanskning i Baumans framställning. Detta återkommer också i det tredje kännetecknet han anför för moderniteten.

3. *Tekniska lösningar som moralsubstitut* (substitution of technical issues for moral issues). De snygga tekniskt-administrativa lösningarna tillmäts ett egenvärde som överskuggar alla moraliska betänkligheter. – Någon ser till att tågen går i tid och får tidtabellerna att stämma med varandra. Denna bravad tillskrivs ett egenvärde med nästintill moralisk dignitet, och då blir det ovidkommande vad tågen transporterar, också när de går på sträckan Warszawa /Umschlagsplatz – Treblinka.

Det är alltså under omständigheter sådana som dessa som föraktet för svaghet enligt Bauman kan få sådana monstruösa dimensioner och konsekvenser som skedde i samband med Förintelsen. Men det som hände skedde inte trots det moderna samhället, utan på grund av detta samhälles inneboende egenskaper.

Barnens rätt till respekt som etiskt korrektiv

Korczak arbetade också för det moderna projektet. Han sökte vetenskapligt stöd och organisatoriska lösningar för att få sin medicinska och pedagogiska praktik att utvecklas optimalt, för att på så sätt verka för ett bättre liv och en ljusare framtid. Således ett typiskt exempel på sådana strävanden som brukar tillskrivas det moderna projektet. Men när man ser på hans sätt att arbeta ser man också tydliga skillnader om man jämför med de kännetecken som Bauman påtalat för det moderna samhället.

1. *Rollintegration*: Arbetsdelning genomfördes med avsikten att öka gemenskap och närhet i det pedagogiska och medicinska arbetet. Borstställets budskap i entrén till Korczaks barnhem var att här arbetade alla för gemensamma mål och alla arbetsinsatser var likvärdiga. Korczak själv var praktiker, vetenskapsman och ideolog i en och samma person. Han var en medmännis-

ka i kollektivet, medlem i det arbetslag som skötte matsalen, historieberättare i sovsalarna och en god lyssnare. Han skrev sina pedagogiska arbeten på plats och manusversioner av barnböckerna höglästes i barnhemmets sovsalar. Han hade ingen mottagningsköterska när han skötte barnens hälsoproblem, den typen av assistentuppgifter lades på barnen. Hushållspersonalen och vaktmästeriet deltog på lika villkor i möten om den pedagogiska verksamheten. Detta är åtminstone vad som framhålles av dem som var med (Lifton 1988).

En bärande tanke hos Korczak tycks alltså ha varit motsatsen till det som Bauman kallar rollseparation; han betonade närheten mellan pedagogisk teori och praktik, mellan pedagogisk tanke, värdering och handling; närheten mellan barn och personal. Detta är en punkt där Korczak skiljer sig från många av sina samtida och även från dagens experter. Han strävade efter att förena den pedagogiska verksamhetens olika kunskapsdimensioner till en enhet. Pedagogisk ideologi, vetenskap och praktik behandlas inte var för sig, utan ses som sidoordnade, men beroende av varandra.

Och här menar jag att Korczaks viktigaste bidrag till pedagogiken ligger. Han stod för en livsgärning som omfattade flera formuleringsnivåer, alltifrån de litterärt formulerade pedagogiska visionerna och de vetenskapligt grundade analyserna, till de texter, samtal och arbetsinsatser som gällde det dagliga livet på de barnhem där han var verksam. Därför erbjuder hans texter en intressant bredvidläsning för den som vill reflektera över barnkonventionens innebörder.

2. *Moralen i fokus.* Yrkesetiken var central i Korczaks arbete. Vördsnaden för livet och respekten för individen var två bärande principer hos Korczak. Han utgick alltså från idéer som brukar återfinnas inom humanistisk tradition, men han gav dem en personlig tillämpning genom sitt sätt att förhålla sig till barn. Han såg mycket hos barnen och i själva livet som ingav respekt, det märker man i flera av hans texter. Så här skriver han till exempel till en nybliven mor om hennes barn:

... Jorden svävande i oändligheten...

På land kryllar av människor som myror bland träd och buskar, bland insekter, fåglar och djur.

Och bland dessa millioner människor har du fött ännu en – är det inte så – en oändligt liten, ett dammkorn, ett ingenting...

Men detta lilla ingenting är köttslig broder till havsvågen, till vinden, till åskan, till solen och Vintergatan. Detta lilla dammkorn är bror till varje sädesax och grässtrå, varje ek och palm – till varje unge i fågelboet, till lejonungar, fölungar och valpar (Korczak 1918/1992, s 35 f).

Korczaks tankefigur ser ut ungefär så här: en människas värde är omätbart och alla har lika stort värde oavsett ålder. Därför har också barn samma värde som andra; deras liv i dag är inte mindre värdefullt än det, som de kommer att leva som vuxna. Detta synsätt ledde honom att formulera följande provocativa satser som ett komplement till Genève-deklarationen:

Jag kräver ett Magna Carta Libertatis för barnets rättigheter. Jag har funnit tre grundläggande rättigheter, men det kanske finns flera:

1. Barnets rätt till sin död.
2. Barnets rätt till den dag som är.
3. Barnets rätt att vara som det är (Korczak 1918/1992, s 42).

Den första satsen har en chockerande ordalydelse. Var det så att Korczak förespråkade barns rätt till självmord och eutanasi? Nej knappast. Om man läser citatet i sitt sammanhang förstår man att det inte är det han avser. Orden är hämtade från ett textparti där han vänder sig mot överdrifter i samtidens barnhygien. Barnens uppväxt steriliserades i alla avseenden. För att till varje pris undvika att barnen drog på sig en livshotande sjukdom förvägrade man dem ett naturligt liv. Korczak tycks mena att varje naturligt barnliv kan vara livsfarligt i åtminstone något avseende, därför har barnet rätt till sin egen död, eftersom det har rätt till ett fullvärdigt liv.

Den andra satsen understryker att barns liv har ett fullvärdigt innehåll. Eftersom barn har samma människovärde som andra, har deras barnaliv ett egenvärde som ska respekteras. Enligt denna princip är det orätt av föräldrar, lärare eller samhället i stort att betrakta barnen som investeringsobjekt inför framtiden. Det är inte heller rätt av den vuxne att, som det heter, förverkliga sig själv genom sina barn.

Den tredje satsen hävdar barnens rätt att vara sig själva. Barnaåren har sin egenart och varje barn är en individ. Det barntypiska ser Korczak inte som utslag av att barnen befinner sig på lägre utvecklingsstadier, utan som ett uttryck för deras bristande erfarenhet. Denna brist gör att det är orätt att utsätta barn för överkrav. Vuxenvärlden ska anpassa sitt förhållningssätt och sina förväntningar till barnens förutsättningar.

3. *Etikens primat*. Vetenskap och teknik förefaller inte ha haft något självskrivet försteg framför moraliska principer i Korczaks pedagogik. Han arbetade medvetet för att förnya sina arbetsmetoder och på att förbättra rutinerna på barnhemmen. Han noterade exempelvis med tillfredsställelse att *kamratdomstolen* och *barnparlamentet* gjorde det möjligt för honom att minska personalkostnaderna och att toaletternas närhet till sovsalarna (och personalövervakningen) minskade risken för mobbning i barngruppen; rationella

slutsatser och praktiska beslut. Men sådana iakttagelser och praktiska lösningar förefaller inte ha blivit till några självändamål.

Det är litet svårare att belägga detta tredje påstående om Korczaks grundsyn. Men det tycks mig som om den vetenskapligt motiverade teorin åtminstone ges samma vikt som etiska och praktiska överväganden. Vetenskap, övertygelse och beprövad erfarenhet, forskning, yrkesetik och pedagogisk fingertoppskänsla, ges alla utrymme i Korczaks pedagogik. Låt mig illustrera detta med ytterligare ett citat.

En ny generation växer upp som när en ny våg bildas. Den väller fram med sina brister och förtjänster. Ge den då förutsättningar för en bättre utveckling. Vi kan inte vinna kampen mot de ärftliga åkommorna och den kista de kan leda till, vi kan inte beordra en blåklint att bilda sädeskorn.

Vi är inga undergörare — men vi vill inte heller vara kvacksalvare. Vi avsäger oss därför vår hycklande längtan efter perfekta barn.

Vi kräver: bort med hunger, kyla, fukt, dålig luft, trängsel, överbefolkning (Korczak 1929/1988, s 73).

Tre korta på varandra följande textavsnitt. I det första återges den vetenskapliga ramen, barnmedicinen, genetiken och eugeniken, här i poetiska bilder. Mot denna dåtidens kanske viktigaste teoretiska grund för arbete bland barn, ställer så Korczak det andra stycket. Där markerar han en viss skepsis gentemot vetenskapens anspråk och möjligheter. På etiska grunder tycks han med stark övertygelse ta avstånd från överdrifterna i samtidens sätt att se på barnen. Så till sist ett konsist handlings-program för praktisk handling. Här möter vi hela det moderna programmet med den vetenskapliga grunden och ambitionen att förbättra samhället, *men* också ett med kraft framfört etiskt korrektiv för var och en att betänka.

Denna etikens primat understryker Korczaks starka betoning av det personliga ansvaret. Han ställde sig själv utanför samtidens politiska och religiösa grupperingar. Detta har tidvis setts med stor misstänksamhet. Olika religiösa och politiska grupper har haft synpunkter på Korczak. Själv kommenterade han saken med en ironisk vändning: ”Jag önskar att moralisterna skall anklaga mig för omoral.” Antisemitiska tendenser har också funnits med i sammanhanget. En hållningslös paidokrat hette det om Korczak under stalinisttiden.

Det finns ett efterlämnat dokument som klart visar hur starkt Korczak betonade det etiska dimensionen och det personliga ansvaret i sin pedagogik. Det är ett litet avskedstal han höll till några barn som skulle lämna barnhemmet för att börja klara sig på egen hand. (Det skedde i 13-14-årsåldern, något som säger mycket om de sociala och ekonomiska villkoren för den tidens

barnhemsarbete.) Till dessa barn gav han följande ord att ta med sig ut i världen:

Vi har inte givit er någon Gud.

Honom måste ni själva söka i era själar, och av egen kraft.

Vi har inte givit er något fosterland.

Det måste ni själva söka i era hjärtan och tankar.

Vi har inte givit er kärlek till medmänniskorna.

Det finns ingen kärlek utan förlåtelse, och för att kunna förlåta fordras mycken självövertinnelse.

En sak har vi givit er – längtan efter ett bättre liv, ett liv som inte finns ännu, men som kommer att finnas en gång. Kanske denna längtan skall hjälpa er att finna Gud, fosterland och kärlek (Citerat från Wroblewski 1987, s 43).

Bilden av Korczak

Bilden av Korczak är en av de mer gripande som vi möter i den överväldigande skildringen av Förintelsen. Bauman menar att den mycket omfattande litteraturen om Förintelsen har en brist, åtminstone vad gäller de mer vetenskapliga texterna. De återger vad som skedde och målar upp en bild av det fruktansvärda skeendet på den mur som skiljer nuet från historien. Sådana bilder ställs ut som en åminnelse av det som varit, och som en varning för framtiden. Men alla dessa bilder blir lätt statiska och saknar relevans för vår egen tid, menar Bauman. Han för sin del vill inte skriva fram ytterligare en bild att fästa på väggen. I stället vill han genom sina studier av Förintelsen öppna ett fönster mot det moderna samhället för att vi ska bli varse Förintelsens förutsättningar och kännetecken också i vår egen tid (Bauman 1989 s 12 och 34).

En muralmålning eller ett fönster, denna dikotomi återger två skilda förhållningssätt till studiet av Förintelsen. Om de går att förena har jag svårt att avgöra, men så mycket står klart att det didaktiska valet mellan de två ståndpunkterna blir centralt för all undervisning på området. De många bilderna av Förintelsen lämnar ingen likgiltig. En första reaktion blir kanske den som förr i tiden visades de döda när de på likvagn fördes till den sista vilan. – Man stannar upp, böjer huvudet i vördnad, och går vidare, precis som livet i övrigt. Detta kan vara stort nog, men frågan är om man därigenom uppnått någon djupare insikt.

En liknande dikotomi kan hämtas från teologiskt håll för att ange olika förhållningssätt till den religiösa symbolvärlden: ikon eller idol (Jeanrond 2000). Om det religiösa tecknet, symbolen, berättelsen görs till en avbildning som förlorar sin symbolfunktion och sin förmåga att visa hän till något bortom sig själv, då blir det inte längre en ikon, ett fönster gentemot det transcendentala, utan en "idol", dvs en avgudabild. Det finns skäl att påminna sig att det gäller bildförbud inom vissa religioner, däribland den judiska.

Vad finns då att säga om bilden av Korczak, en målning på muren eller ett fönster mot samhället och barnen; en idol eller en ikon?

Den polska läsningen av Korczak förefaller vara motsägelsefull och har varierat starkt över tid. Under 1950-talet rensades Korczaks skrifter bort från offentliga bibliotek. Man kan förmoda att hans idéer om självstyre och medinflytande för barn inte stod högt i kurs hos det kommunistiska. Dessutom hade han aldrig varit medlem i partiet eller dess föregångare. Under andra perioder har vissa av hans texter varit obligatorisk läsning i skolorna (Bromberg 1982). Man har drivit ett dokumentationscentrum och givit ut Korczaks samlade verk i nya utgåvor. På olika sätt har man också putsat på hjältebilden av mannen som gav sitt liv för barnen. Men samtidigt har man periodvis dolt hans judiska härkomst, under andra tider har man sökt marginalisera Korczaks betydelse genom att göra honom till en angelägenhet för de få judar som i dag finns kvar i Polen styret (Wroblewski 1987). På konferenser har det så blivit en återkommande fråga huruvida Korczak var en polack av judisk härkomst eller en jude som var bosatt i Polen. Den minnesstaty som gjordes över honom för drygt tio år sedan placerades inte i närheten av något av de två barnhemmen där han arbetat, utan på en judisk begravningsplats i staden.

Den polska korczakreceptionen kan möjligen sägas återspegla det polska samhällsklimatet i fråga om politisk profil, internationella kontakter, kyrkopolitisk ställning, latent antisemitism och pedagogisk utveckling. Men jag vill understryka att dessa mina intryck är intuitiva och bygger på ofullständig och ensidig information. Mitt intryck är ändå att den polska läsningen av Korczak ännu inte, med Baumans ord, har tillåtit sig att öppna ett fönster gentemot det moderna (polska) samhället.

Det finns i dag Korczaksällskap i mer än tjugo olika länder. Spridningen är ojämn. Tyngdpunkten ligger på kontinenten och i de tidigare öststaterna. Ett anmärkningsvärt förhållande är att Korczak är så litet känd i engelskspråkiga länder. Det har varit mycket svårt att komma över engelska korczaköversättningar, och de som funnits har varit av ojämn kvalitet. Indirekt tror jag detta har påverkat förutsättningarna för det nordiska intresset. Ett annat intressant förhållande är att merparten av den relativt omfattande korczakforskningen har gjorts i Tyskland. Detta återspeglar en egenhet av korc-

zakreceptionen. Den präglas fortfarande av 1930- och 1940-talens traumatiska politiska händelser. Korczaktraditionen har förmått samla människor från olika länder och grupperingar till bearbetning av motsättningar i det förgångna och till erkännande av alla de lidanden som de orsakade. Detta är stort nog, och det är begripligt om denna process tillåtits stå i vägen för en mer pedagogisk debatt om Korczaks grundläggande idéer.

Michal Wroblewski tog, när han fortfarande levde i Polen, initiativet till bildandet av den internationella Korczakorganisationen, senare startade han tillsammans med sin hustru Zofia Wroblewska det *Svenska Korczaksällskapet*. Som tidigare medarbetare till Korczak hävdade Wroblewski upprepade gånger att man inte bara skulle stanna för bilden av "Korczaks hjältemodiga död", som det brukar uttryckas i högtidliga kongressanföranden. Det var livsverket som föregick döden i Treblinka som var det betydelsefulla, det som kunde tjäna som en motvikt gentemot de krafter som framkallat Förintelsen.

Min egen bild av Korczak kan kanske sammanfattas så här: en av 1900-talets märkligaste personer, en pedagogiskt "fönster" genom vilket vi kan få belysning på pedagogik och lärande i vårt eget samhälle och framför allt på FN:s konvention om Barnets rättigheter, en "ikon" med vars hjälp man kan få en djupare förståelse inte bara av Förintelsen, utan också för demokratiska värden i arbete bland barn och för barns situation i det moderna samhället.

Noter

1. Korczak i ett brev till Joseph Arnon 30 dec 1937. Uppgiften hämtad från Betty Jean Lifton (1988).
2. Citatet hämtat ur en ansökan han i februari 1942 skrev för att kunna engagera sig för ytterligare en barninrättning i gettot. Översättningen hämtad från Janusz Korczak (1929/1988).
3. Jag bygger här vidare på en rubricering som Bauman presenterade på ett seminarium i Barnpedagogiskt Forum vid Stockholms universitet i september 2000.
4. Denna iakttagelse finns också på flera ställen hos Lifton (1986).

Referenser

- Bartley, Kristina (1998): *Barnpolitik och barnets rättigheter*. Göteborg: Monografi från Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet, 67.
- Bauman, Zygmunt (1989): *Auschwitz och det moderna samhället*. Göteborg: Daidalos.
- Bronfenbrenner, Urie (1976): *Två barndomsvärldar: Sovjetunionen och USA*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

- Bruchfeld, Stephane & Levine, Paul A (1999): *...om detta må ni berätta... En bok om Förintelsen i Europa 1933 – 1945*. Regeringskansliet. Levande historia.
- Graubner, Bernd (1982): Korczaks Aufenthalt in Berlin (1907/08). I Friedhelm Beiner red: *Janusz Korczak Zeugnisse einer lebendigen Pädagogik. Korczak-Kolloquium. Vierzig Jahre nach seinem Tod*. Wuppertal: Agentur Dieck.
- Hartman, Sven G (1994): Janusz Korczak and The Century of the Child. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 38(2), s 97-105.
- Korczak, Janusz (1929/1988): *Barnets rätt till respekt*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Korczak, Janusz (1918/1992): *Hur man älskar ett barn*. Stockholm: HLS Förlag.
- Lifton, Betty J (1988): *The King of Children. A Biography of Janusz Korczak*. New York: Farrar, Straus, Giroux.
- Lifton, Robert J (1986): *The Nazi Doctors. Medical Killing and the Psychology of Genocide*. New York: Basic Books.
- Ofstad, Harald (1972): *Vårt förakt för svaghet. Nazismens normer och värderingar – och våra egna*. Stockholm: Prisma.
- SOU 1997: 116. *Barnets bästa i främsta rummet. Barnkommitténs huvudbetänkande*.
- Wroblewski, Michal (1986): Konsten att älska ett barn – Några reflektioner och minnen från mitt arbete hos Korczak. I *Janusz Korczak, en humanistisk pedagog*. Rapport 3, Institutionen för pedagogik, Högskolan för lärarutbildning i Stockholm.
- Wroblewski, Michal (1987): Janusz Korczak im schiefen Licht? I *Janusz Korczak Pädagogik de Achtung. Tagungsband zum Dritten Internationalen Wuppertaler Korczak-Kolloquium*.